

Ville Mantere

Ihmisen ja hirven suhde Pohjois-Euroopassa 12 000–1200 eKr.

Lectio praecursoria 4.11.2023

Kesäkuun alussa Museovirasto julkaisi tiedotteen, joka käsitteli toukokuussa Kuusamosta löytynyttä hirvenpääkirvestä. Tiedotteessa löytöä kuvailtiin yhdeksi tämän vuosituhannen merkittävimmistä arkeologisista löydöistä Suomessa. Vaikka vastaavia hirvenpäisiä kiviesineitä on löydetty aiemminkin, on tähän näkemykseen helppo yhtyä – niin taidokkaasta ja arvoituksellisesta esineestä on kyse. Mihin Kuusamon kirvestä käytettiin ja kenelle se oli kuulunut? Ja ennen kaikkea – miksi hirvi valikoitui sen aiheeksi?

Ajatus hirveen keskittyvästä väitöstudiumuksesta kypsyi hiljalleen, kun kirjoitin sivuainegradua arkeologian oppiaineeseen. Tutkielmani aiheena oli hirven rooli Suomen kalliotaitteessa. Hirvi on kalliomaalausomme toiseksi yleisin kuva-aihe heti ihmishahmojen jälkeen ja ylivoimaisesti yleisin kallioihin kuvattu eläin. Hirveä esittäviin kuva-aiheisiin keskittyvä lopputyö oli siksi varsin perusteltu. Tutkielmaa kirjoittaessa minua alkoi kuitenkin häiritä sen kovin keinotekoinen rajaus. Hirviä kuvattiin kalliotaitteessa vuosituhansien ajan keskeisenä kuva-aiheena myös maamme rajojen ulkopuolella. Eikä hirviä kuvattu pelkästään kalliotaitteessa, vaan myös monenlaisissa esineissä, niin kuin Kuusamon tuore löytökin osoittaa. Oli yllättävää huomata, ettei kukaan ollut syvällisemmin keskittynyt tähän laajaan

hirviaiheiseen aineistoon, tai ylipäänsä hirven keskeiseen asemaan esihistoriallisena aikana. Mistä hirvisymboliikka sai alkunsa, ja miksi sen ilmentäminen loppui? Entä miksi kaikista pohjolan eläimistä juuri hirvi kohosi niin poikkeukselliseen asemaan? Muun muassa näihin kysymyksiin halusin löytää vastauksen.

Hirvi on ollut pohjoisille kansoille äärimmäisen tärkeä saaliseläin, joka on tarjonnut suuren lihamäärän ohella paljon tarpeellisia hyödykkeitä, kuten nahkaa, luita ja jäniteitä. Siksi oli alusta alkaen selvää, että tutkimuksen ei tulisi rajoittua vain hirven asemaan taiteessa, vaan sen tulisi ottaa huomioon myös hirven merkitys saaliina. Näin ollen väitöskirjan lähdeaineistoksi valikoitui kolme keskeistä kulkumakivä: hirveä esittävät esinelöydöt, hirveen kytkeytyvät kuva-aiheet kalliotaitteessa sekä säilynyt luuaineisto. Tutkimusalueeksi rajautui Pohjois-Eurooppa, ja tutkittavaksi ajanjaksoksi noin 12 000–1200 eaa., eli koko se aikaväli, jona hirviä löytöaineiston perusteella kuvattiin taiteessa.

Kirjavan lähdeaineiston kokoaminen ja tulkinta edellytti useiden tutkimusmenetelmien hyödyntämistä. Tärkeimmäksi tutkimusmenetelmäksi muodostui vertailukohtien etsiminen myöhempien pyyntiväestöjen parista. Ihmis-eläinsuhteisiin liittyvä tutkimus on viimeisen parin vuosikymmenen aikana kokenut räjähdysmäisen kasvun, ja myös väitöstudiumukseni voi katsoa tähän laajempaan

tutkimussuuntaukseen kuuluvaksi. Samalla olen kuitenkin työlläni halunnut viitoittaa lähestymistapaa, jossa erityishuomio kiinnittyy tutkittavan eläinlajin ominaispiirteisiin. Olenkin tutkimuksessani keskittynyt erityisesti hirven lajityypilliseen käyttäytymiseen, sekä nimenomaan hirveä metsästäneisiin pohjoisiin kansoihin.

Kohdentamalla katseen hirvenpyyntiä historiallisena aikana harjoittaneiden pyyntiyhteisöjen pariin, voimme keskittää vertailukohtien etsimisen sellaisiin väestöihin, jotka ovat joutuneet syventymään hirven luontaiseen käytökseen, ja tämän tiedon perusteella kehittämään mahdollisimman menestyksellään suhteen tähän eläimeen. Ei ole mitään syytä olettaa, että hirvien käyttäytymisessä olisi tapahtunut oleellisia muutoksia kivikauden jälkeen. Mitä todennäköisimmin esihistorialliset hirvenpyytäjät tekivät siis samanlaisia hirveen liittyviä havaintoja ja oivalluksia kuin myöhemmät hirvenmetsästyksestä eläneet yhteisöt. Monista muista hirvieläimistä poiketen hirvi ei ole laumaeläin, vaan pääsääntöisesti yksineläjä. Tämä osoittautui tutkimuksen varrella varsin merkitykselliseksi seikaksi, ja se näyttää olleen keskeinen syy sille, miksi hirvi kohosi niin merkittävään asemaan. Koska hirviä ei ole voitu pyydystää joukoittain samalla tavalla kuin esimerkiksi peuroja, on se ollut haasteellinen saalis, jonka pyynti on aina edellyttänyt henkilökohtaista tietoa ja taitoa. Metsästäjien on täytynyt osata havainnoida hirvien jälkiä ympäristöstään, sekä tuntea eläinten suosimat elinpiirit ja vaellusreitit perinpohjaisesti. Vaikka hirviä on varmasti aina metsästetty myös porukassa, on metsästäjien välillä väistämättä ollut eroja siinä, miten taitavasti he ovat osanneet esimerkiksi jäljittää tai matkia hirviä. On syytä uskoa, että jo kivikaudella taitavimmat ja kokeneimmat metsästäjät nousivat yhteisöjensä vaikutusvaltaisimmiksi jäseniksi. Heillä oli tärkeä rooli hirvenpyynnin organisoinnissa ja mahdollisesti myös metsästyksen sääntelyssä. Hyvin todennäköisesti tällaisilla jahtipääliköillä oli yhteisöissään myös rituaalista vaikutusvaltaa.

Pohjoisten, hirveä pyytäneiden kansojen keskuudessa toistuu suuri kunnioitus henkilökohtaista taitoa ja kokemusta kohtaan. On tärkeää huomata, että tämä pätee myös sellaisiin yhteisöihin, joissa on vaikuttanut shamaaneja tai heihin verrattavia rituaalisia asiantuntijoita. Monien ”shamanististen” alkuperäiskansojen parissa valtaosa rituaalisista käytänteistä onkin ollut metsästäjien itsensä vastuulla. Taitavimpien metsästäjien asema tällaisissa yhteisössä ei myöskään ole olennaisesti eronnut shamaanin asemasta. Viime vuosikymmenten aikana on ollut suosittua tulkita esihistoriallista taidetta ja sen tekijöitä shamanistisen maailmankuvan kautta. Tutkimuksessani olen peräänkuuluttanut kriittisempää suhtautumista tällaisiin selitysmalleihin. Kiistattomat todisteet shamanismin esiintymisestä Pohjois-Euroopassa esihistoriallisena aikana ovat varsin niukassa. Tämän lisäksi shamanismiin pohjautuvat tulkinnat jäävät usein varsin vajavaisiksi. Perimäinen vastaus siihen, miksi taidetta on tehty, jää näissä selityksissä monesti uupumaan.

Hylkäämättä täysin shamanismin tai minkään muunkaan ”ismin” käyttöarvoa, olen tutkimuksessani halunnut nähdä tällaisten selitysmallien taakse. Työni peruslähtökohtana on toiminut ajatus, että hirvenkuvia tehneet väestöryhmät olivat pyyntiyhteisöjä, ja heidän elinkeinonsa oli erottamattomasti yhteydessä ryhmien tuottamiin kulttuurillisiin ilmauksiin. Toisin sanoen, viime kädessä hirven esitykset heijastavat tavalla tai toisella hirven asemaa saaliina, ja ihmisen asemaa sen saalistajana. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että hirvi olisi nähty vain saaliseläimenä, tai että sitä olisi pidetty ihmiselle alistaisena olentona.

Erilaisia hirveä esittäviä esinelöytöjä tunnetaan Pohjois-Euroopasta noin 150. Pyrkimykseni on ollut sisällyttää väitöskirjaani ne kaikki. Löydöt koostuvat eri aikoina, eri alueilla, erilaisista raaka-aineista, ja eriasteisella tarkkuudella tehdyistä esineistä. Hirviä kuvattiin yhtäältä sellaisissa esinetyypeissä, joita oletetusti käytettiin enemmän tai vähemmän arkipäiväisissä yhteyksissä. Tällaisia ovat esimerkiksi hirvenpääkoristeiset veitset, tikarit

ja kauhat. Vaikkemme voi varmuudella tietää esineiden käytön yksityiskohtia, olen tutkimuksessani painottanut, että ne kaikki voidaan ymmärtää tavalla tai toisella hirvenmetsästysprosessin eri vaiheisiin liittyviksi. Universaali piirre pohjoisissa pyyntikulttuureissa on nimittäin se, että metsästys nähdään enemmän tai vähemmän alituisena jatkumona, jossa eläimen tappaminen on vain yksi osa laajempaa kokonaisuutta. Pyyntiä edeltää ja seuraa erilaisia käytänteitä, jotka ovat metsästyksen onnistumisen kannalta yhtä olennaisia kuin varsinainen saalistustapahtuma.

Toinen puolisko hirveä esittävistä esineistä edustaa sellaisia löytöjä, joilla ei ole nykyihmiselle aukeavaa käytännön tarkoitusta. Juuri tähän ryhmään kuuluu myös Kuusamon hirvenpääkirves. Kuten tutkijat jo viime vuosisadan alussa panivat merkille, ovat eläinpäisten kiviaseiden varttamisreiät niin ohuita ja huonosti tasapainotettuja, ettei näitä esineitä selvästikään käytetty työkaluina tai aseina. Itse asiassa koko tutkimuksen kohteena olleen ajanjakson aikana hirviä kuvattiin esineisiin, joiden käyttötarkoitus näyttää olleen ennen kaikkea symbolinen. Tällaisia esineitä edustavat jo aineiston vanhimmat, meripihkasta valmistetut pienoisoikeistokset, ja toisaalta aivan kivikauden loppuun ajoittuvat kiviaseet. Myös huomiota herättävät ja pitkään käytössä olleet hirvenpääsauvat, joita tunnetaan esinelöytöjen ohella kalliotaitteesta, lukeutuvat tähän ryhmään. Tutkimukseni perusteella tällaiset esineet eivät olleet kenen tahansa omaisuutta, vaan ne kuuluivat harvoille ja valituille pyyntiryhmien jäsenille. Esineet ilmensivät toisin sanoen kantajiensa sosiaalista asemaa, joka hirvenpyyntiyhteisöissä oli vahvasti sidoksissa kyseiseen eläimeen. Myös Kuusamon hirvenpääkirves lienee aikoinaan kuulunut tällaiselle henkilölle.

Kalliotaitteessa hirvenkuvien merkitys vaikuttaa olleen ennen kaikkea viestinnällinen. Kalliotaidemaailman vesisidonaisuus ja sijainti huomiota herättävillä paikoilla viittaavat siihen, että kuvien haluttiin näkyvän. Tutkimuksen perusteella hirven kuvaaminen

kallioon oli kunnianosoitus tätä eläintä kohtaan, mutta samalla myös tapa ilmaista, että alue oli asuttu, ja sen eläimiin vallitsi suhde, jota haluttiin vaalia. Riippumatta siitä, ketkä yhteisön jäsenet hirvenkuvia tekivät, on perusteltua olettaa, että metsästettäviä hirviä haluttiin esiintyvän ympäristössä. On ilmeistä, että myös kalliotaitteen hirvenkuvat liittyvät siksi pohjimmiltaan tähän pyrkimykseen.

Hirviä kuvattiin pohjoisessa kalliotaitteessa vuosituhansien ajan, mutta mitään selkeää kehityssuuntaa ei hirven esityksissä ollut hahmoteltavissa. Hirvenkuvien keskinäinen ero niin eri alueiden kuin yksittäisten kohteiden sisällä näyttöäyksi niin suurena, että esiin nousi vahva epäusko siitä, oliko vaivalla kerätystä aineistosta mahdollista saada mitään merkityksellistä irti. Jossakin vaiheessa tutkimusta alkoi kuitenkin valjeta, että juuri tässä saattoi piillä keskeinen avain kalliotaitteen hirvenkuvien merkityksen ymmärtämiseen.

Sen sijaan, että kalliotaitteen tekijät olisivat halunneet kuvata hirveä yleisellä tasolla, he näyttävät alleviivanneen hirvien yksilöllisyyttä. Huomio on merkittävä, sillä hyvin samankaltaisena toistuva ajatus pohjoisten pyyntikansojen parissa on, että eläimet ovat ihmisenkaltaisia yksilöitä, joiden kanssa metsästäjät voivat olla vuorovaikutteisessa suhteessa. Tämä on toisaalta varsin loogista, sillä – niin kuin koira- ja kissaihmiset hyvin tietävät – eläimet ovat yksilöitä. Mukaan lukien me ihmiset. Nykyihmisinä emme useinkaan miellä hirveä, sen enempää kuin muitakaan riista- tai tuotantoeläimiä, ensisijaisesti yksilöinä. Hirvestä riippuvaisille pyyntiyhteisöille tilanne oli kuitenkin toystin toinen. He tunsivat läpikotaisin paitsi hirven lajityypillisen käyttäytymisen, myös hirviyksilöt, jotka elivät heidän ympäristössään.

Loppujen lopuksi hirvi saavutti pohjoisella havumetsävyöhykkeellä erityisaseman, koska se oli ihmisille tärkeä tai peräti korvaamaton. Suotuisten suhteiden ylläpitäminen hirveen oli perusedellytys metsästyksen onnistumiselle. Etnografisen aineiston valossa pohjoisilla pyyntiyhteisöillä on ollut kaksi pe-

rustavanlaatuista pyrkimystä, jotka ovat olleet elämässä alati läsnä: pyyntionnen takaaminen, ja kaadettujen eläinten uudelleensyntymisen turvaaminen. Tutkimuksen perusteella hirven esitykset Pohjois-Euroopan esihistoriassa ovat parhaiten selitettävissä näihin tarkoituksiin kytkeytyviksi. Tätä tukee myös pohjoisella havumetsävyöhykkeellä vuosituhansia vallinnut tapa kuvata pääsääntöisesti sarvettomia hirviä. On perusteltua tulkita näiden esittävän nimenomaan naarashirviä, joilla oli uuden elämän antajina keskeinen asema hivistä eläneiden yhteisöjen maailmankuvassa. Hirven kuvia ei tulisi siis suoraan nähdä taiteena sanan nykyisessä merkityksessä. Pohjimmiltaan hirven kuvaukset ja eläimeen yhdistetyt rituaalit ovat sitä vastoin ymmärrettävissä ihmisen tarpeena vastata ympäröivän luonnon, ja sen tärkeimpien eläinlajien, arvaamattomuuteen.

Kun hirvisymboliikan erilaiset ilmenemismuodot toisella vuosituhannella ennen ajanlaskun alkua tulivat tiensä päähän, oli myös hirven merkitys saaliina alkanut vähentyä. Hirvi ei siis enää näytellyt niin ratkaisevaa roolia ihmisten elämässä kuin se oli aiemmin tehnyt. Luuaineiston perusteella hirviä metsästettiin monin paikoin vielä pronssikauden alussa, mutta muiden eläinlajien merkitys oli selvästi alkanut kasvaa hirven kustannuksella. Kylmenevä ilmasto vaikutti hirtipopulaatioiden pienentymiseen, mutta myös tehokkaalla metsästyksellä saattoi olla osansa. Maanviljelyn ja karjanhoidon, sekä näihin liittyvän uuden maailmankuvan leviäminen pohjolaan näyttää lisäksi olleen keskeinen syy sille, että hirven vuosituhansia kestänyt erityisasema sai lopulta väistyä.

On selvää, että olen tutkimuksessani voinut käsitellä ihmisen ja hirven välillä vallinneen erityislaatuisen suhteen loppumisen syitä vain pääpiirteittäin. Lukuisat aihepiiriin kytkeytyvät kysymykset odottavat vielä lisävas-
tauksia. Uskon tutkimukseni kuitenkin osoittavan laajojen kokonaiskuvien tarpeellisuuden ja potentiaalisen menneisyyden ihmis-eläinsuhteita tutkittaessa. Toivon työni myös osaltaan inspiroivan ja rohkaisevan tulevia tutkimuksia

aiempaa useammin lähestymään menneisyyttä ajallisesti ja maantieteellisesti laaja-alaisista näkökulmista käsin.

FT Ville Mantere väitteli Turun yliopistossa 4.11.2023 aiheesta *The Relationship Between Humans and Elks (Alces alces) in Northern Europe c. 12 000–1200 calBC*. Vastaväittäjänä toimi tutkimusprofessori Jan Magne Gjerde (Norwegian Institute for Cultural Heritage Research, Norja) ja kustoksena professori emeritus Jussi-Pekka Taavitsainen (Turun yliopisto).

Mantere, V. 2023. *The Relationship Between Humans and Elks (Alces alces) in Northern Europe c. 12 000–1200 calBC*. Karhunhammas 21. Turku: University of Turku.

Väitöskirja on tilattavissa painettuna osoitteesta <https://muinelma.fi/tuote/the-relationship-between-humans-and-elks-alces-alces-in-northern-europe-c-12-000-1200-calbc/>

Se on myös saatavissa elektronisena julkaisuna osoitteesta <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-9476-2>

vinima@utu.fi